

Українське селянство в умовах капіталістичних трансформацій та суспільно-політичних потрясінь XIX – початку XX ст.

І. В. Довжук

РЕГІОНАЛЬНО-ГАЛУЗЕВИЙ РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

У першій половині XIX ст. продовжувала домінувати феодально-кріпосницька система господарювання, однак із економічної структури феодального суспільства поступово формувалися капіталістичні (ринкові) відношення. Це було обумовлено посиленням товарно-грошових відносин та іншими факторами буржуазної модернізації. Так, під впливом попиту на хліб, сировину для промисловості сільське господарство починає поступово еволюціонувати шляхом капіталізації. Воно набуває все чіткіших риси торговельного, підприємницького характеру, окреслюється тенденція до зростання товарності, поглиблюється галузева спеціалізація, удосконалюються системи обробітку землі, знарядь праці.

Проаналізуємо розвиток основних галузей сільського господарства підросійської України в середині XIX ст. у цілому та за окремими регіонами: Лівобережжя, Правобережжя, Півдня. Цю проблему порушували у своїх працях такі науковці, як К.Воблий, О.Скальковський, І.Гуржій, П.Лященко, В.Голобуцький та ін. Мета статті – з'ясувати регіонально-галузевий розвиток сільського господарства Наддніпрянської України в першій половині XIX ст. Об'єкт дослідження – сільське господарство, предмет – регіонально-галузевий розвиток.

Наддніпрянська Україна в господарському аспекті не становила єдиного цілого. *Лівобережна Україна* (Полтавська, Чернігівська і Харківська губернії) відрізнялася великою родючістю ґрунтів. Тут сіяли жито, пшеницю, гречку, овес, ячмінь, просо. Поміщицькі господарства засівали пшеницею 2/3 лану. Селяни, навпаки, пшеницею засівали тільки 1/4 лану [1, 15]. Така відмінність свідчить, що поміщицьке господарство працювало на ринок, селянське більше турбувалося про задоволення своїх потреб, тому віддавало перевагу житу.

У селянських і поміщицьких господарствах розгорнулося виробництво конопляної олії, яку зливали в дубові діжки, вагою разом з тарою від 25 до 27 пудів, і взимку на санях перевозили до Вітебська (для сплаву до Ризького порту) або до Столбців (місто Мінської губернії), щоб транспортувати до Кенігсберга (Прусія). Невеликі партії відправляли возами до Варшави і Петербурга. Купівля і продаж

олії зосередилися на Покровському ярмарку неподалік м. Брянськ [2, 229-233].

Іншою важливою галуззю господарства для Чернігівщини і Полтавщини була тютюнова. Центром торгівлі був Роменський ярмарок, куди приїжджали купці з найвіддаленіших куточків імперії. Місцевий тютюн вивозили до Москви, Риги, Петербурга і навіть Сибіру [3, 61].

Поширеним було бджільництво. У деяких поміщицьких маєтках були пасіки по кілька сот вуликів. У самій тільки Полтавській губернії поміщики в 1827 р. зібрали 1,3 млн. пудів воску й 7 тис. пудів меду [4, 63-65].

Поряд із землеробством мало значення і скотарство: розводили рогату худобу черкаської породи, яку відправляли „великими гуртами у великоросійські міста” [5, 38], овець черкаської, а місцями й кримської пород; також було розвинено конярство. Продукти землеробства й скотарства продавалися на численних місцевих ярмарках, купувалися купцями центральних губерній Росії. Лівобережна Україна була пов'язана з російським внутрішнім ринком, а частково із зовнішньою торгівлею Російської імперії. Серед селянства Лівобережної України був поширений відхід на сільськогосподарські роботи в Південну Україну й в Землю Війська Донського.

Правобережна Україна (Київська, Волинська і Подільська губернії) була пов'язана з чорноморськими портами. Туди вивозився хліб і сплавлявся ліс по Дніпру і Дністру.

Південна Україна (Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії) значно відрізнялася в господарському відношенні від інших частин України. Вона передусім виступала як експортер вовни і продуктів тваринництва. Розвиток землеробства гальмували транспортні труднощі й велика конкуренція з боку центрально-чорноземних губерній Росії. Через транспортні проблеми в лісостеповій смузі найбільша частина сільськогосподарських продуктів перероблялась у фабрики й напівфабрикати. Використовуючи безкоштовну працю кріпаків, поміщики в першій половині XIX ст. розвинули такі галузі харчової промисловості, як винокуріння, пізніше цукроваріння, у меншій мірі – тютюнову й олійну промисловість. Відповідну продукцію збували переважно за кордони імперії. Зате текстильна промисловість, що переробляла місцеву сировину (льон, вовну, коноплю), у другій половині XIX ст. завмерла [6, 1035].

Південна Україна являла собою район великого скотарства, головним чином вівчарства. Друге місце в скотарському господарстві посідали коні. Розводилася і велика рогата худоба. Скотарство значною мірою було екстенсивним. Так, у Катеринославській губернії коні весь рік знаходилися

на паші. Населення Південної України займалося і хліборобством, яке завдяки близькості портів стало набувати товарного характеру. У 1846-1847 рр. тут було зібрано 8 млн. четвєртин (міра обсягу, дорівнює 209,91 л.) хліба [4, 60, 63].

На середину XIX ст. у Наддніпрянській Україні виникає ряд нових галузей сільського господарства, і на той же час зростають існуючі раніше галузі, продукція яких була або предметом зовнішньої і внутрішньої торгівлі, що розвивалася, або слугувала сировиною для обробної промисловості. У зв'язку з цим частково змінюється і господарський профіль окремих районів [7, 544].

У зерновому господарстві в окреслений період важливе значення мало зростання посівів пшениці, особливо у Правобережній і Південній Україні. Протемпи їхнього зростання можна судити за даними окремих губерній. У Київській губернії, наприклад, виробництво пшениці в 1799 р. дорівнювало 99,4 тис. четв., а в 1846 р. – 212,2 тис. четв. У той час як загальна посівна площа Київської губернії за вказаний період зросла на 72%, засів пшениці збільшився на 112% [8, 141]. У 1847 р. у Київській губернії пшениця становила 2/3 товарного хліба. Також збільшувалися посіви пшениці й у Подільській губернії, де за 1820 – 1833 р. вони зросли на 67%. У кінці 40-х рр. XIX ст. подільські поміщики засівали цією культурою 2/3 озимих полів. Правобережна Україна була основним районом вивозу пшениці через чорноморські порти. Наприкінці 50-х – на початку 60-х років з Правобережної України вивозилося десь 57% усієї пшениці, що експортувалася через Одесу [8, 143, 145].

Найбільш успішно нові капіталістичні відносини розвивалися в Південній Україні, яка на початку XIX ст. була малозаселеним краєм. Високі темпи колонізації і сприятливі умови збуту сільськогосподарської продукції, завдяки сусідству чорноморських і азовських портів, сприяли розвитку торгового землеробства. За період з 1778 по 1851 рік посівні площі в краї збільшились у 25 разів [8, 56]. Відповідно зростало і виробництво хліба на душу населення. Якщо в 1802-1811 рр. у Південній Україні й на Дону на душу населення припадало хліба в середньому на рік 2,4 четв., то в 1857-1863 рр. – уже 4,7 четв., тобто майже вдвічі більше [9, 171]. У другій чверті XIX ст. Південна Україна збільшує експорт хліба. Так, його вивіз з південних губерній до чорноморських портів і за кордон на 40-і роки досягав уже 1,5 млн. четв. (15 млн. пудів) [10, 92-94].

Розвиток товарного зернового виробництва, значні посіви пшениці, невеликий відсоток кріпосного населення (з 3127 тис. усього населення поміщицьких селян було лише 658 тис. [7, 545]) обумовлювали підвищення попиту на найману працю і сільськогосподарські машини, удосконалення техніки тощо. Так, на півдні раніше, ніж в інших районах Наддніпрянщини закладались основи капіталістичного сільського господарства.

В експорті хліба на середину XIX ст. велику роль відігравали чорноморські й азовські порти. Найбільше значення мала Одеса, оскільки вивіз пшениці через одеський порт становив у 1853 р. 30 млн. пудів [9, 172].

У зв'язку зі зростанням цукрової промисловості, у другій чверті XIX ст. збільшуються посіви цукрових буряків. У першій чверті століття ця галузь господарства розвивалася повільно. У 1825 р. цукрових

заводів у Російській імперії було всього 7, але згодом їхня кількість збільшувалася. У 1848-1850 рр. у державі нараховувалося понад 300 підприємств. В Україні на цей час діяло понад 180 цукроварень, що становило 2/3 від загальної кількості [11, 122].

Посіви цукрових буряків розміщувались в основному в Україні і центральних чорноземних губерніях Росії. Уже на початку 40-х років тільки в Сумському повіті Харківської губернії нараховувалося близько 1 тис. десятин плантацій цукрових буряків [1, 17]. Перше місце посідала Київська губернія, де при заводах засівалося цукровими буряками понад 15 тис. дес. За підрахунками економіста Л.Тенгоборського, по всій імперії (включаючи Польщу) наприкінці 40-х років засівалося буряками 45-50 тис. дес. [12, 218-220]. У 1853 р. посіви цукрових буряків становили понад 66 тис. дес. [13, 50]. У 1848-1849 рр. площа бурякових плантацій в Україні дорівнювала 75,8% усієї площі цукрових буряків у Російській імперії. Тільки за період з 1848 по 1860 рр. площа плантацій буряків в українських губерніях збільшилась з 27,7 до 43,7 тис. дес. [14, 154-155].

У першій половині XIX ст. у сільському господарстві підросійської України поширилося вирощування картопля. Її розведення мало агротехнічне значення і, крім того, було показником зростання торгового землеробства. З початку 1840-х рр. відбулося помітне збільшення посівів картоплі в цілому по Російській імперії. У 1841 р. її було посаджено близько 4 млн. четв., а на 1850 р. посадка картоплі перевищувала 5 млн. четв. [15, 352-356]. За даними Міністерства державного майна, у 1847 р. в 46 європейських губерніях Російської імперії було засіяно майже 6 млн. четв. картоплі. З них у Волинській губернії 292,1 тис. четв. – по 20,2 четв. на 100 душ. Набагато менше вироблялося картоплі в таких губерніях Правобережжя, як Київська й Подільська. У Лівобережній Україні припадало по 8,8 четв. на 100 душ [15, 357].

Зростаючий попит на коней, худобу і продукти тваринництва на внутрішньому й зовнішньому ринках стимулював розвиток в Україні тваринництва, у тому числі конярства. Найбільш розвиненим конярство було в Південній Україні. Так, у 1799 р. тут нараховувалося 167 конезаводів і 269 господарств з розведення великої рогатої худоби [16, 225]. У 1830 р. на одній тільки Катеринославщині нараховувалося 287 конезаводів. Конярство розвивалось також і на Лівобережжі. Так, на Полтавщині в 1846 р. було 419 конезаводів, переважно дрібних – розводили в середньому до 50 коней. Досить успішно розвивалось і товарне скотарство. У 1830 р. у Катеринославській губернії було 311 господарств із розведення великої рогатої худоби [8, 60].

Одним із важливих показників розвитку продуктивних сил у скотарському господарстві Наддніпрянської України в першій половині XIX ст. стало розведення тонкорунних овець. Вівчарство як екстенсивна форма скотарства повністю відповідало існуючим на той час умовам – наявності вільних земель, з іншого боку, вівця задовольняла різні потреби замкненого домашнього господарства, даючи м'ясо, вовну і смушок (шкурка ягняти у віці до трьох діб). Багато поміщицьких господарств було зацікавлено в розведенні овець, оскільки

використовували для цієї мети свої землі, які не могли обробляти.

Перше стадо тонкорунних мериносових овець було завезено в 1803 р. у Таврійській губернії, потім у 1804 р. був створений вівчарний „завод” неподалік від Одеси. У наступні роки уряд роздавав землі на півдні України бажаним розводити стада тонкорунних овець. 12 січня 1804 р. були видані спеціальні правила про розподіл у південних губерніях пустуючих казенних земель для створення вівчарних „заводів” [11, 50]. Мериносове вівчарство поширилося у Південній Україні, а також у Бессарабії, на Лівобережній і Правобережній Україні, у деяких інших районах Російської імперії [17, 45]. У 1812 р. у Російській імперії нараховувалося до 150 тис. мериносів [18, 113]; на початку 30-х років XIX ст. в одній Харківській губернії їх було понад 250 тис., а в Катеринославській – понад 200 тис. У 1823 р. у великих господарствах Херсонської і Катеринославської губерній нараховувалося 314,3 тис. овець-мериносів, а у 1848 р. – уже майже 2 млн. Отже, за 25 років кількість овець збільшилася у 6 разів. На 40-і рр. XIX ст. у Південній Україні нараховувалося до 7 млн. голів овець, з них половина мериносових [7, 544]. У 1850 р. в Україні було 9965 тис. голів овець, з них тонкорунних – 4514 тис. [8, 65].

Вовна як важливий предмет вивозу за кордон мала збут і на внутрішньому ринку. Деякі великі поміщики будували свої фабрики з переробки вовни і виготовлення сукна, яке постачали переважно для потреб армії. На розвиненому вівчарстві базувалася українська текстильна промисловість, яка в першій половині XIX ст. ще мала доволі значні розміри. Наприклад, на Полтавщині в 1846 р. нараховувалося 18 фабрик, де виготовляли сукно зі звичайної і тонкорунної вовни на суму понад 315 тис. крб. [19, 335]. Отже, підросійська Україна на середину XIX ст. стала основним центром тонкорунного вівчарства Російської імперії.

Таким чином, розвиток сільського господарства в Наддніпрянській Україні в 40-50-х рр. XIX ст. виявлявся передусім у зростанні окремих галузей і в освоєнні цілих земель. Особливо інтенсивний розвиток отримали такі галузі господарства, як тонкорунне вівчарство, вирощування цукрових буряків і хліба. Наддніпрянщина на середину XIX ст. стала великим експортером пшениці і, поряд з центрально-чорноземними губерніями Росії, головною житницею Російської імперії.

Ця проблематика має подальші перспективи щодо дослідження інших галузей сільського господарства, а також методів обробітку ґрунтів в українських губерніях.

1. Воблий К. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. – Т.1. – К., 1928.
2. Журнал Министерства Государственных Имуществ. – 1844. – Кн. XI.
3. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Вып. 3. – 1907.
4. Гуржій І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – К., 1962.
5. Зябловский Е. Землеописание Российской империи для всех состояний. – СПб., 1810. – Ч. VI.
6. Енциклопедія Українознавства в двох томах під головною ред. проф. В. Кубійовича. – Т. I/III. – Мюнхен – Нью-Йорк, 1949.
7. Ляценко П. И. История народного хозяйства СССР.

- Т. I. – М., 1950.
8. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954.
9. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. – К., 1970.
10. Скальковський А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – СПб., 1853. – Т. II.
11. Див.: Обзор действий Департамента сельского хозяйства и очерк состояния главных отраслей сельской промышленности в России в течение 10 лет, с 1844 по 1854 год. – СПб., 1855. – Ч. I.
12. Тенгоборский Л. В. О производительных силах России. – Т. I. – М., 1854.
13. Вильсон И. Объяснения к хозяйственно-статистическому атласу Европейской России. – СПб., 1857.
14. Воблий К. Опыт истории свеклосахарной промышленности в СССР. – М., 1929.
15. Тенгоборский Л. В. О производительных силах России. – Т. II. – М., 1855.
16. Дружинина Е. Северное Причерноморье 1775-1780 гг. – М., 1959.
17. Зябловский Е. Российская статистика. – СПб., 1832. – Ч. II.
18. Андросов В. Хозяйственная статистика России. – М., 1827.
19. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. – Полтава, 1848. – Т. II.

Н. В. Венгер

ФОРМУВАННЯ ТОРГОВЕЛЬНО-ПРОМИСЛОВОЇ ЕЛІТИ НА ТЕРИТОРІЇ АГРАРНИХ МЕНОНІТСЬКИХ КОЛОНІЙ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.)

Вивчення менонітського підприємництва як активного компонента південноросійського регіонального варіанта підприємництва, призвело до появи чималої кількості робіт, які мають переважно конкретно-історичний характер [1]. Як свідчить аналіз сучасних досліджень, кількісні характеристики не є достатніми для розуміння такого комплексного і складного явища, яким було менонітське підприємництво. Наше уявлення про особливості економічного розвитку поселень буде неповним без уваги до соціальних процесів, які саме призвели до формування на теренах аграрних поселень досить численної групи підприємців, визнаної не лише у спільноті менонітських поселень, але й за її межами. Процеси соціальної трансформації менонітських колоній знайшли деяке відображення в роботах сучасних дослідників. Насамперед варто згадати публікації новозеландського історика Дж. Юррі [2]. Однак його наукові спостереження торкаються переважно періоду другої половини XIX століття – періоду „високого” розвитку менонітської промисловості. Оскільки формування торговельно-промислової еліти другої половини XIX століття було лише продовженням більш ранніх процесів, його вивчення є неможливим без історичного екскурсу до попередньої епохи. Отже, метою статті є дослідження соціальних процесів, які спричинили виникнення підприємництва на території аграрних менонітських колоній у першій половині XIX ст. та супроводжували перші кроки його розвитку.